

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

CURRENT STATUS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLE OF HONESTY IN DOMESTIC CIVIL LAW

Цюкало Ю.В.,

здобувач Науково-дослідного інституту
інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України

У статті досліджуються основні закономірності розвитку принципу добросовісності в Україні, визначається його місце серед принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав та розглядаються перспективні напрями розвитку.

Ключові слова: добросовісність, принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав, норма-принцип.

В статье исследуются основные закономерности развития принципа добросовестности в Украине, определяется его место среди принципов осуществления субъективных гражданских прав и рассматриваются перспективные направления развития исследуемого принципа.

Ключевые слова: добросовестность, принципы осуществления субъективных гражданских прав, норма-принцип.

This article investigates the basic laws of the integrity of Ukraine is determined by its place among the principles of subjective civil rights and discusses promising directions of development of the investigated principle.

Key words: «good faith», principles of subjective civil rights, the rule-principle.

Категорія «добросовісність» у праві має багатовікову історію. Вона здавна використовувалося в багатьох галузях законодавства. Але в сучасному праві найбільший розвиток категорія «добросовісність» отримала саме у цивільному праві. Пов'язано це з тим, що цивільні відносини за своєю природою розраховані на партнерські відносини, в яких норми позитивного права відіграють далеко не першу роль. Цивільні відносини будуються на взаємній згоді і довірі.

Принцип добросовісності відноситься до моральних принципів, які розглядаються як «квазіправові» при здійсненні суб'єктивних прав. Він проявляється не лише при здійсненні та захисті цивільних прав, а й в усьому праві в цілому. Між тим, закріплення деяких моральних принципів у правових нормах надає їм нової якості – вони поєднують у собі обидві якості – і моральну, і правову. Аналізований принцип хоча й має абстрактний характер, однак у випадку його порушення для учасників цивільного обороту це має наслідком підвищену цивільно-правову відповідальність [1, с. 40].

Окремі аспекти добросовісності при здійсненні суб'єктивних цивільних прав досліджувались В.П. Грибановим, Й.О. Покровським, М.М. Агарковим, А.А. Маліновським, В.І. Ємельяновим, І.Б. Новицьким, Д.Г. Павленком, Л.Й. Петражицьким, С.П. Погребняком, В.Д. Примаком, М.О. Стефанчуком та багатьма іншими дослідниками, але на сьогодні, на жаль, немає єдиного уніфікованого розуміння цього поняття, що сприяє подальшим науковим розвідкам у цій сфері.

Метою цієї статті є визначення основних закономірностей розвитку принципу добросовісності, його місця серед принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав і розглянути перспективні напрями розвитку принципу добросовісності в Україні.

Термін «добросовісність» тісно взаємопов'язаний із мораллю. Деякі правові категорії можуть бути проаналізовані лише з урахуванням моральних понять, наприклад, такі поняття, як «груба необережність», «злий умисел». В окремих випадках, навіть у судовій правозастосовчій діяльності, виникають ситуації, коли рішення суду може базуватись на певних моральних якостях відповідної фізичної особи (наприклад, при обмеженні цивільної дієздатності особи, що зловживає спиртними, наркотичними та іншими речовинами, при вирішенні спорів, пов'язаних із виселенням через неможливість спільного проживання та по інших категоріях справ).

Розглядаючи свого часу принцип добросовісності, В.П. Грибанов зазначав, що даний принцип має важливе значення при здійсненні цивільних прав, що підвищує

роль моральних начал у житті суспільства [2, с. 226]. Розвиток ринкової економіки істотно відбився на принципах цивільного права. На думку Чукреєва А.О., під принципом добросовісності слід розуміти «обов'язок учасника цивільних правовідносин при використанні своїх прав і виконанні своїх обов'язків піклуватися про дотримання прав і законних інтересів інших учасників майнового обороту» [3, с. 102-103]. О.А. Кузнецова, розглядаючи систему принципів цивільного права, особливо виділяє такі принципи, як: принцип справедливості, гуманізму, добросовісності, розумності і відносить їх до морально-етичних, відзначаючи при цьому, що вони є загальноправовим, а не галузевими цивільно-правовими [4, с. 79-80]. Як справедливо зазначила С.А. Краснова, категорія добросовісності не є винаходом сучасної юридичної науки. Вона була відома ще з часів римського приватного права. Саме в римському праві вона з'явилася і отримала подальший розвиток. Так, аналіз Дигестів Юстиніана дозволяє констатувати, що добросовісність означала, насамперед, відсутність умислу з боку активно управомоченої сторони (позивача у спорах із зобов'язань) або відповідача (при віндикації речі) [5, с. 279].

Український законодавець доцільно закріпив дану презумпцію в якості визначної цивілістичної засади, адже встановлення презумпції добросовісності є важливим показником відносин законодавця (в особі держави) до учасників цивільних правовідносин. Ці презумпції мають статус основоположних принципів (загальних засад) цивільного права, а отже, і сфера їх дії не обмежується лише захистом цивільних прав.

Принцип добросовісності безпосередньо входить до складу нормативного акта як норма-принцип (тобто норма, що має найбільш загальний характер). Норми-принципи мають загальнообов'язковий характер, і тому їх дотримання та облік при законотворчості і розгляді конкретних правових ситуацій є обов'язковою вимогою закону. Практичне значення цього положення полягає, зокрема, в тому, що суд повинен не лише механістично аналізувати конкретні юридичні документи, але й осмислювати принципи і цілі, що покладено в основу їх прийняття [7]. Крім того, загальні принципи повинні застосовуватись при виявленні прогалин у законодавстві (аналогія права) (ст. 8 ЦК України).

Яке ж розуміння слід вкладати в поняття «добросовісності»? У цивільному праві, за спостереженнями І.Б. Новицького, поняття «доброї совісті» використовується у двох значеннях [8, с.56]. В одних випадках добра совість виступає в *об'єктивному значенні* як відоме зовнішнє мірило, яке приймається до уваги законом, судом,

який застосовує закон, і яке рекомендується суб'єктам цивільного обороту в їх взаємних відносинах. На думку І.Б. Новицького, тут перед нами ніби відкривається нове джерело, виступає паралельна або підсобна норма, що закликає до дії законом. В інших випадках приймається до уваги добра совість у *суб'єктивному сенсі* як певна свідомість тієї чи іншої особи, як незнання деяких обставин, з якими закон пов'язує ті чи інші юридичні наслідки. Тієї ж думки притримується і В. Вороной у роботі «Добросовісність як цивільно-правова категорія» [10].

Також у доктрині цивільного права розрізняють поняття добросовісності у вузькому та широкому значенні. Так, у *широкому* значенні добросовісність – це комплексна, багатоаспектна цивільно-правова категорія, яка не охоплюється лише розумінням добросовісності як принципу цивільного права, а є системою різнопорядкових юридично значимих проявів, які здійснюють самостійний регулюючий вплив на цивільні правовідносини, але тісно взаємопов'язані між собою. Комплексність цієї категорії полягає у тому, що добросовісність – це одночасно: 1) імператив цивільного права; 2) принцип цивільного права; 3) норма прямої дії; 4) презумпція цивільного права. У *вузькому* значенні добросовісність визначається як кожен окремий наведений вище прояв, що має самостійний вплив на цивільні правовідносини [11, с. 3].

Таким чином, можемо констатувати, що не існує єдиного визначення принципу добросовісності ані у вітчизняній, ані в російській теорії цивільного права [12], ані в зарубіжній доктрині. *Причинами*, що обумовлюють труднощі у вивченні та застосуванні принципу для України, є:

1) досить тривалий період відсутності норми про добросовісність у Цивільних кодексах СРСР, УРСР та інших Союзних республік;

2) як наслідок, незначний інтерес юристів до всебічного дослідження теоретичних і практичних аспектів добросовісності. Так, отримавши свій розвиток у дореволюційній Росії, досліджуваний принцип досить тривалий час не мав самостійного інтенсивного застосування, оскільки доктрина в основному заперечувала можливість існування у праві норми, яка б могла суттєво розширити суддівський розсуд. Це розглядалося як загроза дотриманню законності. Крім того, право характеризувалося запереченням природних концепцій на користь позитивізму. І, нарешті, положення про добросовісність були виключені із загальних засад цивільного законодавства. Наявність цих негативних тенденцій у радянському праві і послужило причиною тривалої (понад 70 років) відсутності загальної доктрини самого принципу і практики його застосування судовими органами.

Досить лише згадати, що протягом тривалого часу єдиними науковими працями з даного питання були монографія Л.Й. Петражицького «Права добросовісного власника на доходи з точки зору догми та політики цивільного права» 1897 р. [13] і стаття І.Б. Новицького «Принцип доброї совісті в проекті зобов'язального права» 1916 р. [8], пов'язана з розробкою Проекту Цивільного Уложення Російської Імперії;

3) в Україні не вирішено питання щодо правотворчої ролі судів. З одного боку, виступає конституційне положення про те, що єдиним органом законодавчої влади в країні є Верховна Рада України (ст. 75), з іншого – положення ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [14], яка фактично легалізувала в Україні судовий прецедент, зазначивши, що «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [15] та практику Європейського суду з прав людини як джерело права». Така невизначеність значно впливає на реалізацію функції визначення меж і умов дотримання добро-

совісності у відповідних правовідносинах.

Хоча за радянського часу даний принцип не мав належного закріплення і адекватного наукового обґрунтування, тим не менш, існувала відповідна судова практика. Так, наприклад, відомі випадки, коли радянський суд поставив моральні норми над правовими. Ця справа свого часу набула широкого резонансу, а сама суть полягала в тому, що важкохворий Павлов продиктував своєму другові заповіт, в якому він залишив свій дім дитячим яслам. На підставі цього заповіту суд відмовив у позові сестрі Павлова, при цьому послався на те, що «воля померлого не лише не суперечить радянському законодавству, а й зумовлена моральним кодексом будівельника комунізму» [16]. Цей випадок визначають як показовий щодо переваг «морального кодексу будівельника комунізму» над правом як таким [17, с. 92]. Все це призвело до грубого порушення прав спадкоємців, адже радянське законодавство визнавало лише одну форму заповіту – письмову з нотаріальним посвідченням. Заповіт, що не відповідав зазначеній формі, був недійсним, а відповідно і судові рішення – неправомірним.

Враховуючи той факт, що і українське, і російське цивільне законодавство взяли свій початок з законодавства СРСР, можна було б припустити, що і розвиватимуться вони надалі спільно, однак у нині чинному законодавстві Російської Федерації, а саме у ст. 1 ЦК РФ, яка визначає загальні засади цивільного законодавства, взагалі відсутня вказівка на добросовісність як загальний принцип цивільного права. На цю недосконалість законодавства неодноразово звертали увагу фахівці. В аналізованій статті, зокрема, зазначаються такі принципи, як: рівність учасників, недоторканість права власності, неприпустимість будь-кого свавільного втручання у приватну сферу, необхідність безперешкодного здійснення цивільних прав, забезпечення відновлення порушених прав, їх судового захисту. Як бачимо, відсутня вказівка й на справедливість і розумність. Посилання на ці принципи зустрічається у певних статтях ЦК РФ (наприклад, ст. 10), однак навряд чи це є достатнім для ефективного правового регулювання. Так, при дослідженні питання про добросовісність учасників цивільних відносин російські суди посилаються на загальні засади цивільного законодавства, тобто на ст. 1 ЦК РФ. У Росії активно триває робота над вдосконаленням цивільного законодавства. Була розроблена та прийнята Концепція вдосконалення загальних положень ЦК РФ [9]. На підставі кропіткої праці дослідників і практиків, були сформульовані відповідні пропозиції, окрім з яких стосується обґрунтованості необхідності закріплення в російському законодавстві, зокрема, принципу добросовісності.

Звичайно, патріотично налаштовані вчені завжди стверджуватимуть про високий рівень досконалості ЦК України і його переваги над законодавством сусідніх держав. І хоча в ньому нині не сформульовано визначення принципу добросовісності, справедливості і розумності, це ніяким чином не применшує значення цих принципів, адже аналіз змісту окремих положень ЦК України (зокрема, ч. 5 ст. 12, ст. 13, ч. 3 ст. 23), дозволяє стверджувати, що за допомогою таких категорій як добросовісність, розумність, справедливість закон встановлює межі здійснення цивільних прав осіб, запобігаючи тим самим зловживанню правом з боку останніх. Добросовісність і недобросовісність, розумність і нерозумність, справедливість і несправедливість – такі контрадикторні кореляти не лише мають правове значення у спеціально вказаних у законі випадках, але і стимулюють законодавця до вдосконалення правового регулювання суспільних відносин. Встановлення презумпцій добросовісності і розумності, надання додаткового захисту учасникам цивільних правовідносин, що повною мірою дотримуються принципів здійснення цивільних правовідносин,

встановлення гарантій повноцінного захисту своїх прав для добросовісних учасників цивільних правовідносин повинно стати одним із пріоритетних напрямів розвитку цивільного законодавства. Звичайно, було б надто ідеалістично вважати, що вдосконалення законодавства призведе до правового абсолюту в поведінці, але в той же час можна із впевненістю стверджувати, що, незважаючи на низький рівень правової культури, суб'єкти цивільних правовідносин, бажаючи отримати додаткові переваги, вимушені будуть вступати у правовідносини на засадах принципу добросовісності, що, в свою чергу,

призведе до позитивного розвитку законодавства і, сподіваємось, мінімізує випадки неправозгідної поведінки.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що включення принципу добросовісності до основних засад цивільного законодавства є значним проривом і заслугою українського законодавця. Сучасні проблеми цивільного обороту прагнуть до стабільності, передбачуваності та надійності. Аналізований принцип набуває характеру важливого регулятора як майнових, так і особистих немайнових відносин і надає здоровий імпульс для забезпечення стабільності цивільного обороту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Завидов Б.Д. О нравственных началах в деликтных и во внедоговорных обязательствах // Юрист. – 1999. – № 1. – С. 39-41.
2. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. – М.: «Статут», 2001. – 411 с.
3. Чукреев А.А. Добросовестность в системе принципов гражданского права. // Журнал российского права. – 2002. – № 11. – С. 102-103.
4. Кузнецова О.А. Нормы-принципы российского гражданского права. М.: Статут, 2006. – 269 с.
5. Памяники римского права Законы ХП таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
6. Демінська А.А. Принцип справедливості, добросовісності та розумності в цивільному праві // [Електронний ресурс] — режим доступу: http://www.100p.com.ua/vlada_zakonu/pryncyp_sprawedlywosti_w_ciw_prawi.html
7. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України // [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://radnuk.info/komentar/chky/chky-qnuga1/chky-qnuga1-pozd1/95--1-1-10/1713--3----.html>
8. Новицкий И. Б. Принцип доброй совести в проекте обязательственного права // Вестник гражданского права. – 1916. – № 6. – С. 56-90.
9. Концепция совершенствования общин положений Гражданского кодекса Российской Федерации: Проект рекомендован Президиумом Совета к опубликованию в целях обсуждения (протокол № 2 от 11 марта 2009 г.) // [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://www.gazeta-yurist.ru/page.php?i=22>
10. Вороной В. Добросовестность как гражданско-правовая категория // Законодательство. – 2002. – № 6. – С. 46-54.
11. Павленко Д.Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях: Автореф. дис... канд. юрид. наук: Спеціальність 12.00.03 / Д.Г. Павленко; НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. – К., 2009. – 20 с.
12. Попова А.В. Принцип добросовестности в международном коммерческом обороте: Законодательство и судебная практика Российской Федерации и стран-членов Европейского Союза: Дисс. ... канд. юрид. наук: Специальность 12.00.03. – М., 2005. – 195 с.
13. Петражицкий Л.И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права. – М.: «Статут», 2002. – 426 с.
14. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – від 17 листопада. – № 215.
16. Колодко С. Ответчики в подгузниках // Известия. – от 19 февраля 1962 р.
17. Потапова О.А. Принципы гражданского права: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.А. Потапова. – Ульяновск, 2002. – 172 с.